

वातावरणीय न्यायको सैद्धान्तिक संरचना र वातावरणीय अधिकार

जगन्नाथ अधिकारी

नेपाली समाजको तल्लो तहका जनताको जीविकोपार्जन प्रत्यक्ष रूपमा प्राकृतिक स्रोतमा निर्भर छ। स्थानीय स्तरमा वातावरणीय न्यायलाई सबल बनाउने शर्तहरू, जस्तै: निर्णय प्रकृया र सूचनामा पहुँच तथा स्थानीय समुदायको आवाज तथा सङ्गठनले नै सर्वसाधारणको जीविकोपार्जनलाई सबल बनाउन सक्ने तर्क यो लेखमा गरिएको छ। दिगो जीविकोपार्जनले मात्र स्रोतको संरक्षणलाई टेवा दिन्छ। नेपालमा भएका केही अध्ययन/अनुसन्धान (तीमध्ये कतिपयमा लेखक स्वयं संलग्न भएको)ले माथिका शर्तहरू पूरा नहुँदा नै स्थानीय तहमा वातावरणीय अन्याय उत्पन्न हुन्छ, र समुदायमा पर्यावरणीय लाभ/हानिको वितरणमा विवाद तथा द्वन्द्व निम्त्याउँछ, भन्ने कुरा प्रष्ट पाउँछन्।

विकसित/शहरी समाजमा वातावरणीय विनाशका विभेदपूर्ण असरविरुद्ध अमेरिकामा सन् १९८० र ९० को दशकमा चालिएका अभियान/आन्दोलनको क्रममा प्रचलित बनाइएको 'वातावरणीय न्याय'को धारणा हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख/ग्रामीण सन्दर्भमा ल्याइँदा सुरक्षित जीविकोपार्जनसँग जोडिन पुगेको छ। विकासशील देशहरूमा भएका पर्यावरणीय विवाद र आन्दोलनका घटनाहरू वातावरणीय न्यायको नाममा भएका थिएनन्। उदाहरणको लागि चितवनका बोटे, माभीको सङ्घर्ष निकुञ्जको सीमाभित्र पारिएको प्राकृतिक स्रोतमा परम्परागत हक कायम गर्नको लागि थियो। छिमेकी भारतका भ्रारखण्डको पर्यावरणीय/राजनीतिक आन्दोलनदेखि 'नर्मदा बचाओ' आन्दोलन, 'चिपको' आन्दोलन तथा बङ्गलादेशको 'नव कृषि' आन्दोलनसमेत वातावरणीय न्यायको नारामा भएका थिएनन्। तर यी आन्दोलन आदिवासीको परम्परागत अधिकार सुरक्षित बनाएर जीवनयापन सजिलो बनाउन र प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण गर्न कटिबद्ध थिए। अर्थात् वातावरणीय न्यायको पक्षमा थिए। बढ्दो विश्वव्यापीकरण र ठूला बहुराष्ट्रिय निगमको प्रभावले अर्को वातावरणीय अन्याय बढाएको छ— स्थानीय/गरिब जनताको निर्वाहको प्राकृतिक स्रोतमा नियन्त्रण जमाएर। यो मुद्दालाई पनि जीविकोपार्जन सुरक्षाको दृष्टिबाट हेर्न

थालिएको छ। आधुनिक विश्व व्यापारका जल्दाबल्दा विषयहरू बौद्धिक सम्पत्तिको अधिकार, जैविक चोरी, खेतीवालीका विकासे जात र आनुवंशिक रूपमा रूपान्तरित वीड-विजन आदिले पनि वातावरणीय अन्याय बढाउन सघाएका छन् किनभने यी प्रकृत्याले प्रभावित हुने समुदायको जीविकोपार्जनलाई सङ्कटमा पुऱ्याएको छ। यस्ता आन्दोलनहरूले गरिबहरू पनि आफ्नो जीविकोपार्जनको कारणले वातावरण संरक्षणमा चासो राख्छन् भनेर देखाउँछन्। यसकारण यस्ता आन्दोलनलाई 'गरिबहरूको वातावरणवाद' पनि भनिन्छ, जुन पश्चिमी समाजको 'भौतिक सुविधापश्चात्को वातावरणवाद' (post-materialist environmentalism) भन्दा फरक छ।

वातावरणीय न्याय र वितरण न्याय (Environmental Justice and Distributive Justice)

वातावरणीय न्यायले पर्यावरणीय फाइदा र बोभको समान वितरणको पक्ष लिए पनि यो 'सामाजिक न्यायको वितरण पक्ष' (distributive model of social justice), जसले अहिलेको स्थितिलाई सुधार्न मात्र ध्यान दिन्छ, मा मात्र सिमित रहन्छ। वितरणमा सामाजिक न्यायले निरन्तरता पाउन भेदभावबाट पीडित समूहहरू निर्णय प्रकृत्यामा आउन सक्ने किसिमले विद्यमान सामाजिक-राजनीतिक शक्ति संरचनामा परिवर्तन गरिनुपर्छ अर्थात् निर्णय प्रकृत्यामा सरल पहुँच नै हुनुपर्छ। पिछडिएका वर्गहरूले आफूलाई प्रभावित पार्ने निर्णय प्रकृत्यामा पहुँच पाएमा मात्र सामाजिक न्यायले निरन्तरता पाउँछ।

वातावरणीय न्याय वा अन्याय सृजना हुनुमा विभिन्न प्रकृत्या/कारकहरू रहे पनि निर्णय-प्रकृत्यालाई प्रमुख जिम्मेवार मानिन्छ। नीति-नियम बनाउने र यसलाई लागू गर्ने प्रकृत्याले वातावरणीय अन्यायको स्थिति पैदा गर्छ। समष्टिमा वातावरणीय अन्यायलाई निम्न समूहमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

कार्यविधिगत समानता (procedural equity) सरकारी नीति-नियम तथा मूल्याङ्कन गर्ने तरिका समान रूपमा वा विभेदरहित तवरले समाजका प्रत्येक समूह तथा क्षेत्रमा लागू गर्नाले कार्यविधिगत समानता प्राप्त हुन्छ। तर साधारणतया यस्तो हुँदैन; नीति-नियमहरू समान रूपमा लागू हुँदैनन्। निर्णय प्रकृत्याहरू अपारदर्शी र अप्रजातान्त्रिक हुने, कुनै समूहको सहभागितामा बन्देज लगाइने, सार्वजनिक सुनुवाइ नहुने, भए पनि सुनुवाइ हुने स्थल अपायक ठाउँमा राखिने, सर्वसाधारणले बुझ्न नसक्ने भाषा प्रयोग गरिने, पूर्ण सूचना नदिने, सार्वजनिक सूचना अपायक ठाउँमा राखिने, कुनै विकासे कार्यहरूको वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्दा स्थानीय व्यक्तिहरूको चासो नसमेटिने आदि कारणले गर्दा वातावरणीय अन्यायहरू बढ्दै गएका छन्। नेपालका धेरैजसो विकास र वातावरणसम्बन्धी योजना/कार्यक्रममा त्यस्ता कार्यक्रमले असर पार्ने समूहलाई असरबारे पूर्ण जानकारी दिइन्छ (अधिकारी २०५९क)। सशक्त

वातावरणीय प्रशासनको अभावमा पनि कानून/नीतिहरू एकनासले लागू गर्न सकिँदैन र अन्यायको स्थिति पैदा हुन्छ ।

भौगोलिक समानता (geographical equity) वातावरणीय समस्या तथा फाइदाको भौगोलिक रूपमा समान वितरण हुनुपर्छ भन्ने वातावरणीय न्यायको मान्यता हो । उद्योग, व्यवसाय स्थापना गर्दा वा दूषित वस्तुहरू फ्याँक्दा कुन क्षेत्रका कुन समुदायलाई कस्तो असर पर्छ भन्ने तथ्यलाई ध्यान दिनु जरूरी छ । वातावरण दूषित गर्ने उद्योगहरू, स्थानीय रूपमा नरुचाइने भू-प्रयोग जस्तै: ल्याण्डफिल साइट, डम्पिङ साइट, ढल उपचार प्लान्ट, फोहर नष्ट गर्ने भट्टी (incinerator), प्रशोधन केन्द्र, आदि साधारणतया गरिब तथा शक्तिविहीन बस्ती नजिकै हुन्छन् र यसबाट ती स्थानका बासिन्दालाई ठूलो हानि भैरहेको हुन्छ । भौगोलिक समानतामा ध्यान नपुऱ्याउँदा उत्पन्न हुने अवस्था हो यो । धनी देशहरूले गरिब देशहरूमा थुपार्ने रासायनिक तथा आणविक फोहर पनि भौगोलिक असमानता प्रष्टचाउने वातावरणीय अन्यायकै अर्को उदाहरण हो ।

सामाजिक समानता (social equity) सामाजिक कारकहरू (जस्तो— वर्ण, जात, वर्ग, संस्कृति, जीवन-पद्धति, राजनीतिक शक्ति, लिङ्ग, उमेर)ले वातावरणीय न्यायमा पार्ने असरलाई सामाजिक समानताअन्तर्गत विश्लेषण गरिन्छ । गरिब र शक्तिविहीन व्यक्तिहरू प्रायः खतरापूर्ण रोजगारीमा लागेका हुन्छन् र उनीहरू नै सबैभन्दा दूषित क्षेत्रमा बसोबास गर्छन् । उनीहरूका बालबच्चा पनि दूषित क्षेत्रमै हुर्कन्छन् । उनीहरू सामु क्षुद्र वा अमानवीय रोजाइ दिइन्छ— या उनीहरूले काम पाउँदैनन्, विकास पाउँदैनन् या काम दिइन्छ तर दूषित वातावरणमा र न्यून ज्यालादरमा । बाँच्ने र रोजगारीको आशामा उनीहरू दोस्रो विकल्प रोज्न बाध्य हुन्छन् । गरिबहरूको बाध्यताको फाइदा उठाएर उनीहरूलाई दूषित वातावरणको बोझ लाइदिन्छ; शोषण गरिन्छ । यस्तो अन्याय गरिब समुदायले, गरिब क्षेत्रले तथा गरिब देशहरूले बेहोर्दै आइरहेका छन् । वातावरणीय न्यायले यस्ता अन्यायविरुद्ध आवाज उठाउँछ ।

वितरणको दृष्टिकोणबाट, वातावरणीय न्याय वातावरणीय समन्याय (environmental equity)को पर्यायवाची रूपमा प्रयोग हुन्छ । यसको मापन दुई प्रकारले हुन्छ— एउटा निकटतामा आधारित (proximity based) र अर्को जोखिममा आधारित (risk based) । पहिलो निकटतामा आधारित तरिकाले वातावरणीय जोखिम उत्पादन गर्ने संरचना/ उद्योगधन्दादेखि दूरीको आधारमा अन्यायको लेखाजोखा गर्छ । अध्ययनहरूले देखाएअनुसार समाजमा पिछडिएका समूहका जनताहरू नै वातावरणीय जोखिमयुक्त उद्योगधन्दा/क्षेत्रको निकटमा बसोबास गर्छन् । यसको उदाहरण पहाडी ग्रामीण क्षेत्रमा देख्न सकिन्छ । गरिब, शक्तिविहीन र पिछडिएका वर्ग विभिन्न आर्थिक, सामाजिक तथा राजनीतिक प्रकृयाको माध्यमबाट भू-क्षय/पहिरो वा अन्य वातावरणीय जोखिम बढी भएको क्षेत्रमा बस्न पुगेका हुन्छन् । तिनै सिमान्त क्षेत्रका बासिन्दा नै

जोखिमबाट उत्पन्न हुने प्रकोपबाट बढी पीडित हुन पुग्छन् भन्ने तथ्य विभिन्न अध्ययनहरूबाट पनि पुष्टि भएको छ (अधिकारी र बोहले सन् १९९९)। अर्को, जोखिममा आधारित तरिकाले दूरी/निकटताभन्दा पनि वातावरणीय जोखिम उत्पन्न गर्ने कारणहरूको लेखाजोखा गरेर अन्यायको विश्लेषण गर्छ। जस्तै, कुनै वातावरणीय जोखिम उत्पन्न हुनसक्ने क्षेत्रको जोखिमको स्तर, हानिकारक/घातक पदार्थ या रसायन उत्सर्जन हुनसक्ने सम्भावना, त्यससँग घुलमिल हुनसक्ने अवस्था, हावापानी आदिको माध्यमबाट वातावरणमा फैलिन सक्ने स्थितिको लेखाजोखा गर्छ (बुलाई सन् १९९४)। यो पनि भौगोलिक असमानताको एउटा पक्ष हो।

वातावरणीय न्यायको संरचना र वातावरणीय अधिकार

वातावरणीय न्यायले वातावरणीय सङ्कट आउनुभन्दा अगाडि नै त्यसबाट बच्ने उपायहरू खोज्छ र कसले, के, कति फाइदा पाउँछ भन्ने खालका प्रश्नको उत्तर खोज्छ (बुलाई सन् १९९४)। वातावरणीय न्यायको संरचनामा त्यस्ता सामाजिक आन्दोलन पनि पर्छन् जसले आवास, भू-उपभोग, औद्योगिक योजना, स्वास्थ्य, सरसफाइका कार्यक्रमभित्रका हानिकारक प्रयासहरू निर्मूल पार्न खोजेको हुन्छ। वातावरणीय न्यायले उठाउने मुख्य सवालहरूमा वातावरणीय विकास वा अन्य परियोजनाले कुन समूह प्रभावित भयो, तिनीहरू किन प्रभावित भए, कसको कारणले, समाधानको लागि के गर्न सकिन्छ, आदि प्रमुख छन्।

वातावरणीय न्यायले यी सवालहरूको विश्लेषण र समाधान गर्न केही मान्यताहरू पनि राखेको छ—

- यसले सबै व्यक्तिहरूको वातावरणीय समस्याबाट सुरक्षित हुने अधिकारको सिद्धान्तलाई समाहित गर्दछ।
- यसले वातावरणीय समस्यालाई पनि सार्वजनिक स्वास्थ्यको 'मोडल'मा हेर्न चाहन्छ। तसर्थ यसले समस्या समाधान गर्नेतर्फ भन्दा समस्या सृजना नै नहुने परिस्थिति निर्माणमा जोड दिन्छ।
- यसले वातावरणीय समस्याले पारेको असरको सबुत-जिम्मा (burden of proof) समस्या सृजना गर्ने अथवा प्रदूषकलाई नै दिन्छ। अर्थात् आफ्नो कारणले समस्या उब्जेको हैन भन्ने प्रमाण प्रदूषक स्वयंले नै दिनुपर्छ।
- यसले प्रदूषकको 'नियत'लाई भन्दा उसको प्रदूषणले पारेका समस्याको मूल्याङ्कन तथा तथ्यलाई ध्यान दिन्छ।
- यसले असमानुपातिक असर हटाउन विशेष कार्यक्रम हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्छ।

वातावरणीय न्यायको आधारभूत मान्यता वातावरणीय ह्रासबाट जोगिन पाउने प्रत्येक व्यक्तिको अधिकार सुरक्षित बनाउनु हो। यसर्थ पनि मानव अधिकार र

वातावरणीय संरक्षण जोडिएका छन्, जुन पछिल्लो समयमा विश्वव्यापी रूपमा मान्यता पाएको तथ्य पनि हो। किनभने मानव अधिकार हनन् भएको क्षेत्र/देशमा वातावरणीय विनाश बढी हुन्छ। मानव अधिकार कमजोर भएको क्षेत्रमा नागरिक समाज वातावरणीय सरोकारलाई उठाउन/चर्चित बनाउन सक्षम हुँदैन। सङ्गठित हुने अधिकार, न्याय र सूचना माथिको पहुँच वा वाक्स्वतन्त्रता कुनै देशको वातावरणीय तथा मानव अधिकार आन्दोलनका अपरिहार्य अवस्था हुन्। यी वातावरणीय न्यायलाई सबल बनाउने कारक तत्व पनि हुन्। यसको लागि राज्यको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। वातावरणीय अन्याय प्रायः सरकारी वा निजी निकायका अनुपयुक्त गतिविधिबाट बढेको देखिन्छ। उदाहरणका लागि निजी उद्योग वा सरकारी कार्यक्रमबाटै स्थानीय बासिन्दा विस्थापित भएका हुन्छन्, तोकिएका प्रदूषण नियन्त्रणका उपायको कार्यान्वयन भएको हुँदैन, हानिकारक असरबारे प्रश्न उठाउने 'एक्टिभिस्ट'हरूलाई दबाउने काम हुन्छ। त्यस्तै विकसित देशले आफ्नो देशमा प्रतिबन्ध गरिएका रसायन/औषधी उत्पादन र निर्यात जारी राखेका छन् जसले आयात गर्ने क्षेत्र/देशमा गम्भीर स्वास्थ्य सङ्कट निम्त्याउन सक्ने देखिन्छ। राष्ट्रिय निकुञ्ज/आरक्षबाट आदिवासी/स्थानीय जनता पीडित बनेका छन् (यी सबै घटनाहरू यस पुस्तकको पछिल्ला खण्डका अध्यायहरूमा समेटिएका छन्)। उल्लिखित अन्यायपूर्ण स्थितिका उदाहरणले के प्रष्ट पार्छन् भने वातावरणीय न्यायको आन्दोलन र मानव अधिकारको आन्दोलन संगसंगै जानुपर्छ (स्याक्स सन् १९९६)। यसबाट उत्पन्न हुने साभा प्रयास दरो हुन्छ किनभने मानव अधिकार हननुको घटना धेरैजसो सामुदायिक वा क्षेत्रीयस्तरका वातावरण विनाशबाटै उब्जिएको देखिन्छ। त्यसबेला नागरिक अधिकार तथा राजनीतिक अधिकार सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अधिकारहरूको बाटो सजिलो बनाउने कार्यविधिगत अधिकार (procedural rights) बन्छ।

अहिले वातावरणीय अधिकारको व्याख्या मानव अधिकारको रूपमा गरिन्छ। मानव जीवन सुधार्नु वातावरणीय संरक्षणको उद्देश्य हुने भएकोले पनि वातावरणीय अधिकार मानव अधिकारको अर्को पाटो हो भन्न सकिन्छ। वातावरण विनाशबाट कुण्ठित हुनसक्ने मानव अधिकारहरूमध्ये जीवनको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार, गोपनीयताको अधिकार, काम गर्न उपयुक्त अवस्थाको अधिकार, उचित जीवनस्तरको अधिकार र राजनीतिक सहभागिता र सूचनाको अधिकार प्रमुख छन्। आधारभूत मानव अधिकारको सुनिश्चितताबाट वातावरणीय संरक्षण प्राप्त हुनसक्छ, भन्ने तर्क पनि उत्तिकै बलियो छ।

अधिकारहरूमध्ये सबभन्दा महत्वपूर्ण कार्यविधिगत अधिकारले कुनै पनि समुदायका सदस्यहरू आफ्नो भलाइलाई प्रभाव पार्ने निर्णयहरूमा सहभागी हुन पाउने अधिकारलाई जनाउँछ। विभिन्न आयोजनाहरू तयार पार्न, लागू गराउन र मूल्याङ्कन गर्न सरोकारको समुदायलाई संलग्न गराउनु वातावरणीय न्याय प्राप्त गर्ने एउटा महत्वपूर्ण उपाय हुन सक्छ। तर समुदायका सदस्यहरूको सूचनाको

अधिकार सुरक्षित नभएसम्म उनीहरूको सहभागिता अर्थपूर्ण रहँदैन । सरकार तथा विकास कार्यमा लागेकाहरूले योजनाको गतिविधिबाट पर्ने सकारात्मक र नकारात्मक असरहरू प्रकाशमा ल्याउनु पर्छ । धेरै अध्ययनहरूले देखाएको तथ्य के हो भने सहभागिता र सूचनाको आधारभूत अधिकार हनन् भएको स्थितिमा अन्यायपूर्ण अवस्था निर्माण भएको हुन्छ । सरकारी निकायले सही सूचना समयमै नदिएको कुरा पोखराको अध्ययनले पनि देखाएको छ (अधिकारी २०५९क) । पोखरामा स्थानीय बासिन्दालाई उनीहरूको क्षेत्रमा ल्याण्डफिल साइट राख्न सहमत गराउन नगरपालिकाले बनाउने ल्याण्डफिल साइट आधुनिक किसिमको र हानिकारक नभएको कुरा जनाएको थियो । वास्तवमा, कुनै हदसम्म भएपनि ल्याण्डफिल साइटले हानिकारक असर नपुऱ्याई छाड्दैन । पोखराको घटनामा ल्याण्डफिल साइटको 'डिजाइनर' स्वयंले ल्याण्डफिल साइट पूर्ण सुरक्षित नभएको र स्थानीय वातावरणमा हानि पुऱ्याउने कुरा टिप्पणी गरेका थिए । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि स्थानीय बासिन्दालाई पूरा र सही सूचना दिइँदैन र लाभहानिको नापजोख गरेर उचित निकास खोज्ने अवसर पनि दिइँदैन । पूरा र सही सूचना नदिएर स्थानीय बासिन्दालाई विकासे काम स्वीकार गर्न लगाइन्छ, अझ त्यसमा पनि नयाँ गतिविधिहरूमा 'आधुनिकता'को 'लेबल' लगाइन्छ । त्यो स्थितिमा सही र पूरापूर सूचना उपलब्ध गराउनु राज्यको पनि दायित्व रहन्छ ।

'वातावरणीय अधिकार'कै सन्दर्भमा थेरोन (सन् १९९७)ले उल्लेख गरेका चार किसिमका वातावरणीय अधिकारबारे छोटो चर्चा गर्नु उपयुक्त हुन्छ । ती हुन्:

- कार्यविधिगत अधिकार (procedural rights) जसमा सहभागिता र सूचनाको अधिकार पनि पर्छ
- भावी पुस्ताको लागि स्वच्छ वातावरणको अधिकार (right of the future generation for healthy environment, or intergenerational rights)
- मानव अधिकार (human rights) र
- पर्यावरण अधिकार (ecorights) अर्थात् वातावरणको आफ्नो अधिकार (right of the environment)

उनले वातावरणीय अधिकार व्याख्या गर्ने तीनवटा मुख्य सैद्धान्तिक आधार लिएका छन्-

आत्मकेन्द्रित (egocentric) मानव जाति पर्यावरण प्रकृया वा वातावरणका प्रकृयाबाट अलग तर सर्वोच्चमा रहन्छ भन्ने दृष्टिकोण ।

मानवकेन्द्रित (anthropocentric) मानव जाति वातावरणबाट अलग नभए पनि पर्यावरणमा उसको स्थान सर्वोच्च छ, र उ वातावरणको संरक्षक हो । यस दृष्टिकोणमा मानवले नै पर्यावरणको नियन्त्रण गर्नुपर्छ भनिन्छ ।

पर्यावरण केन्द्रित (ecocentric) वा गहन पर्यावरणीय सिद्धान्त (deep ecological philosophy)^१ मानव जाति प्रकृतिको एउटा भाग मात्र हो । उसको प्रकृतिमाथिको अधिकार अन्य प्रजाति भन्दा फरक हुँदैन । उ प्रकृतिमा अन्य प्रजाति भन्दा न माथि हुन्छ, न तल नै । पर्यावरण प्रणालीका सम्पूर्ण अवयवहरू (components) को आफ्नै भूमिका छ र प्रकृतिमा सबैको अधिकार समान हुन्छ ।

वास्तवमा वातावरणीय अधिकारको कार्यविधिगत पक्षलाई 'रियो घोषणा'ले समेत मान्यता दिएको थियो । कार्यविधिगत अधिकार सामूहिक अधिकार (collective rights) नभई प्रत्येक व्यक्तिको सूचना, निर्णय प्रकृया, सहभागिता र आवश्यक प्रशासनिक न्यायिक उपचारमा पहुँचलाई (access to justice) सुरक्षित बनाउने प्रकृयागत अधिकार हो ।^२ यसका दुईवटा पक्ष छन्: सारभूत पक्ष (substantive components) जसले कुनै निश्चित स्तरको वातावरणको अधिकार जनाउँछ; र अर्को प्रकृयागत पक्ष (procedural components) जसले आवश्यक स्रोतमाथिको पहुँच र वातावरणीय संरक्षणलाई सहज बनाउने प्रकृयाको अधिकारलाई जनाउँछ ।

वातावरणीय अधिकारहरू मध्ये स्वच्छ वातावरणको अधिकार महत्वपूर्ण हुन्छ किनभने यसले आउँदो पुस्ताको अधिकारलाई पनि महत्व दिन्छ । दिगो विकासको सिद्धान्त (जसले एउटै पुस्ताभित्र (intragenerational) र दुई पुस्ताबीच (inter-generational)को समन्यायलाई चिनाउँछ) वातावरण संरक्षणमा महत्वपूर्ण धारणा हो । अहिले यसले नैतिक/कानूनी मान्यता पाए पनि व्यवहारमा दिगो विकासको प्रयास कठिन हुन्छ किनभने आउँदो पुस्ता को हो र त्यसको हित कसरी संरक्षण हुन्छ भन्न गाह्रो हुन्छ ।

वातावरणीय न्यायमा सरल पहुँच पाउनु पनि वातावरणसँग सम्बन्धित एक आधारभूत अधिकार हो । स्थानीय स्तरका सङ्घ/संस्था/व्यक्ति/समुदायहरू वातावरणीय न्यायको पहुँच सुधार्न उपलब्ध कानूनी मार्गहरूबारे जानकारी रहनुपर्छ । मानव

^१ नर्वेजियन दार्शनिक आर्ने नेस (Arne Naes) ले गहन पर्यावरण (deep ecology) को अवधारणा विकास गरेका हुन् । उनको विचारमा प्रचलित सम्पूर्ण वातावरणीय अवधारणाहरू सतही (shallow ecology) थिए । तर पछि मुर्रे बुकिचन (Murry Bookchin) ले उतिकै गहन तर बढी मानवतावादी अवधारणा ल्याए जसलाई सामाजिक पर्यावरण (social ecology) भनियो । बुद्ध धर्म र चीनको ताओ (Tao) धर्म/विश्वास पनि गहन पर्यावरणसँग निकट मानिँदै आएको छ ।

^२ यी तीनवटा पहुँचहरू (सूचना, सहभागिता र न्याय प्रकृयामा) सर्वप्रथम सन् १९९२ को रियो घोषणा-पत्रको सिद्धान्त १० मा उल्लेख गरिएको थियो । त्यसअनुसार "वातावरणीय मुद्दाहरूलाई सम्पूर्ण नागरिकहरूको उपयुक्त स्तरको सहभागितामा मात्रै उचित निकास दिन सकिन्छ । राष्ट्रिय स्तरमा अधिकारप्राप्त निकायले प्रत्येक व्यक्तिलाई वातावरणसँग सम्बन्धित सूचना दिलाउनुपर्छ । जस्तै पर्याफिने फोहरमैला वा हानिकारक वस्तुहरू, सामुदायिक गतिविधि तथा निर्णय प्रकृयाबारे जानकारी । राज्यले सूचना प्राप्तिलाई फराकिलो पारेर सार्वजनिक सचेतना र सहभागितालाई सहज बनाई प्रोत्साहन दिनुपर्छ । जनतालाई न्यायिक तथा प्रशासनिक प्रकृयाहरूसम्म प्रभावकारी पहुँच प्रदान गरेर मात्र वातावरणीय मुद्दाको समाधान गर्नुपर्छ ।" यसरी यी तीन पहुँचहरूको मान्यता विश्वव्यापी रूपमा समन्यायिक र वातावरणमैत्री निर्णय प्रकृया अर्थात् वातावरणीय न्यायको आधार मान्न सकिन्छ ।

अधिकारको आन्दोलनलाई वातावरणीय न्यायको अभियानसँग जोड्नुको मुख्य उद्देश्य पनि मानव अधिकार संरक्षणमा उपलब्ध कानूनी व्यवस्थाहरूलाई उपयोग गरेर वातावरणीय अधिकार सुरक्षित बनाउनु हो। वातावरणीय अधिकार सुरक्षित बनाउने तरिका वातावरणीय निर्णय प्रकृत्यामा जनसहभागिताको स्तर सुधार्नु हो।

वातावरणीय न्यायको पहुँच बढाउन वातावरणका प्रचलित कानूनी प्रावधान-बारे जनचेतनाको सुधार, प्रभावकारी र सरल पूर्वसूचना/सार्वजनिक सुनुवाइ, सरकारी/अधिकारप्राप्त निकायप्रतिको असन्तोषको उजुरी गर्न पाउने व्यवस्था (provision of an environmental ombudsman) तथा सूचनामाथि सरल पहुँच जस्ता अवस्थाहरू सहायक हुन्छन्। वातावरणीय समस्याको कानूनी उपचार सहज र सरल हुनुपर्छ किनभने ती समस्याहरू व्यक्तिगत नभई सार्वजनिक समस्या हुन्। सहभागितात्मक र संवादमूलक प्रजातान्त्रिक व्यवस्थाले नै निर्णय गर्ने निकायसँग नागरिकहरूले सूचित सहभागिता बढाउँछन्, जुन वातावरणीय निर्णय प्रकृत्याको लागि पनि प्रभावकारी हुन्छ।

नेपालमा २०४७ सालको संविधान लागू भएपछि वातावरणीय सरोकारले ठोस रूपमा कानूनी मान्यता पाएको देखिन्छ। त्यसबाहेक *वातावरण संरक्षण ऐन (२०५२)* र *वातावरण संरक्षण नियमावली (२०५३)* सहित अन्य ऐन/कानूनले वातावरण संरक्षणलाई महत्व दिएका छन् (यसबारे खण्ड १० मा चर्चा गरिएको छ)। वातावरण-लाई सार्वजनिक सरोकारको विषयको रूपमा मान्यता दिइनु र *नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७* को धारा ८८(२) मा सार्वजनिक सरोकारको मुद्दाको व्यवस्था हुनुले पनि वातावरणीय मुद्दाहरूको उपचारलाई समेटेको छ (उपाध्याय २०५५)। यसको लागि धारा २३, ८८(१) र ८८(२) को प्रयोग गर्न सकिन्छ। यसबाहेक धारा ६४ मा वातावरण र प्राकृतिक स्रोतसँग सम्बन्धित विषयको छानबिनको लागि प्रतिनिधि सभाको सार्वजनिक समिति बन्ने व्यवस्था छ जसले प्रदूषणका विभिन्न मुद्दाहरूलाई छानबिन गरेको छ।

संविधानमा मौलिक अधिकारहरू पनि सुरक्षित गरिएको छ। जस्तै धारा ११, १२(१) १२(२)(ड) तथा २६(४) हरू वातावरण संरक्षणको लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ। धारा ११ (१) र १२ ले निर्धारण गरेको जीवनको सुरक्षाको मौलिक अधिकारको व्यवस्थालाई पनि वातावरण संरक्षणको लागि प्रयोग गर्न सकिन्छ र गरिएको छ।

वातावरणीय न्याय: दिगो जीविकोपार्जनको सुरक्षामाथि जोड

नेपालको ग्रामीण परिवेशमा प्राकृतिक स्रोत जीविकोपार्जनसँग सम्बन्धित छ। यो कुरा विभिन्न अध्ययन र यस पुस्तकका पछिल्ला अध्यायहरूले पनि प्रष्ट पार्छन्। केही समूहहरूले वातावरण विनाशको ठूलो मूल्य चुकाउनु परे पनि उनीहरू स्रोतबाट प्राप्त फाइदाको वितरणबाट भने वञ्चित बनाइएका छन्। यसले ती समूहको जीविकोपार्जनलाई अझ कठिन बनाएको छ। राज्यको भूमिकामा देखिएका समस्या

सुधार गर्ने उपायहरू दबो छैनन् । सुधारका प्रयास सतही मात्र छन् । राज्यले सामाजिक, राजनीतिक स्थितिलाई वातावरणीय न्यायको अनुकूल बनाउने प्रयास गरेको देखिँदैन । कानूनका ठेली/कागजमा राम्रा कानूनी व्यवस्थाहरू छन् तर व्यवहारमा धेरैजसो कानूनको कार्यान्वयनले भने वातावरणीय न्यायको आधारभूत मान्यतालाई पनि स्वीकारेको देखिँदैन । राज्यले सही सूचना र ज्ञान दिनुपर्ने, सूचनाको अधिकार-लगायत सहभागिताको अधिकार, निर्णय प्रकृया र न्याय प्रणालीमा पहुँच र अन्य नागरिक/राजनीतिक तथा मानवीय अधिकारहरू वातावरणीय न्यायका न्यूनतम शर्तहरू हुन् । भैरहेका अन्यायले दलित/महिला र पछाडि पारिएका वर्गको जीविकालाई नराम्ररी प्रभाव पारेको छ । यद्यपि २०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना भएपछि स्रोत र न्यायमाथि पहुँच नपाएमा विरोध व्यक्त गर्ने स्थान सुरक्षित भएको छ जसले केही समूहहरूको स्रोतमा पहुँच बढाउन सघाएको छ । त्यो अवस्थामा वातावरणीय न्यायको स्थिति सुधिएको त छ तर अबै पनि परिवार/समुदायमा वितरण न्यायलाई हानि पुऱ्याउने आर्थिक-सामाजिक संरचना र सांस्कृतिक प्रचलन हाम्रो समाजमा विद्यमान छन् ।

जीविकोपार्जनलाई सुरक्षित बनाउने स्थानीय स्तरका विभिन्न आन्दोलनहरू नै वातावरणीय न्यायका आन्दोलन हुन् । यसलाई लोकप्रिय वातावरणवाद वा गरिबहरूको वातावरणवाद पनि भन्न सकिन्छ । वातावरणीय न्यायको स्थिति सामाजिक न्याय सहितको वातावरण संरक्षणबाट मात्र प्राप्त हुन्छ भनेर विभिन्न अध्ययनहरूमा व्यक्त भएको छ । यो दृष्टिकोणबाट पनि स्रोत तथा प्रकृतिको संरक्षणको मुख्य सरोकार जीविकोपार्जनको लागि प्रकृतिमा निर्भर रहने गरिब पिछडिएका वर्गलाई नै बनाइनुपर्छ । यो तर्क गरिब वर्गले वातावरणको विनाश गर्छन् भन्ने मान्यताको ठीक उल्टो छ । ♦